

प्रकरण एक

मराठीतील लघुकादंबरीचा उदय
आणि वाटचाल

प्रकरण एक

मराठीतील लघुकादंबरीचा उदय आणि वाटचाल

प्रास्तविक

प्रस्तुत लघुप्रबंधात मोहन पाटील यांच्या लघुकादंबऱ्यांचा अभ्यास 'पाचुंदा' या लघुकादंबरी संग्रहाच्या अनुषंगाने मांडण्याचा हेतू आहे. 'पाचुंदा' मध्ये 'कोंडमारा', 'फुलपाखर', 'लिंगाड', 'खांदेपालट', 'बस्तान' या पाच लघुकादंबऱ्या एकत्रित केल्या आहेत. मराठी ग्रामीण साहित्य क्षेत्रात मोहन पाटील यांचे स्थान महत्त्वाचे आहे. तसेच मराठी लघुकादंबरीच्या जडणघडणीच्या दृष्टिकोनातूनही त्यांचे स्थान खूप वरचे आहे. यादृष्टिने त्यांच्या लघुकादंबऱ्यांचा अभ्यास करून लघुकादंबरी या वाङ्मय प्रकाराचे वेगळेपण आणि ग्रामीण साहित्याची वैशिष्ट्ये शोधणे या हेतूने प्रस्तुत अभ्यास करण्याचे योजिले आहे.

मोहन पाटील हे १९८० नंतरचे महत्त्वाचे लेखक आहेत. त्यांनी आपल्या लघुकादंबऱ्यातून ग्रामीण जीवनाचे यथार्थ दर्शन घडविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यांनी मराठी लघुकादंबरीला दिलेले योगदान पाहता त्यांच्या मराठी लघुकादंबऱ्यांचा अभ्यास होणे महत्त्वाचे होते. तसेच लघुकादंबरी हा वाङ्मयप्रकार मराठीत फारसा रूजलेला दिसत नाही. शिवाय या वाङ्मय प्रकाराची योग्य अशी चिकित्साही झाल्याचे दिसत नाही. म्हणून मोहन पाटील यांच्या 'पाचुंदा'चा विचार करण्यापूर्वी 'लघुकादंबरी' या वाङ्मयप्रकाराविषयीची संकल्पना स्पष्ट करणे आवश्यक वाटते.

लघुकादंबरीचे स्वरूप:

लघुकादंबरी हा एक वाङ्मय प्रकार आहे असे आपण मानतो. पण लघुकादंबरीची निश्चित अशी व्याख्या करणे खूपच कठीण काम आहे. कथात्म साहित्याचे गद्य व पद्य असे दोन प्रकार मानता येतात. लिखित स्वरूपात गद्य कथात्म साहित्यात कथा, दीर्घकथा, लघुकादंबरी व कादंबरी यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. आज कथा आणि कादंबरी हे दोन साहित्यप्रकार विशेषत्त्वाने रूजलेले दिसतात. सुधा जोशी या दीर्घकथा व लघुकादंबरी यांना

विस्तार वा व्याप्ती आणि व्यामिश्रता या तत्त्वानुसार कल्पिलेले कथा आणि कादंबरी यांचे उपप्रकार मानतात. याशिवाय आशयाच्या व रचनेच्या अंगांनीही कथा व कादंबरी यांचे उपप्रकार मानतात.^१

लघुकादंबरी हा गद्य कथात्म साहित्याचा एक स्फुट प्रकार होय. कथा व कादंबरी यामध्ये आकारभेद व प्रकारभेद असले तरी कथानक पात्र, वातावरण, निवेदन, भाषा इत्यादी घटक दोन्हीतही असतात. 'कादंबरीत जीवनाच्या साकल्याचा किंवा समग्रतेचा वेध घेण्याचा प्रयत्न असतो. कथेच्या मर्यादित अवकाशामुळे कादंबरीच्या गतीचे जीवनाच्या समग्रत्वाचे समावेशन तिच्यात संभवत नाही. कादंबरीकाराला चित्रणासाठी विस्तीर्ण अवकाश उपलब्ध असतो. स्थलकालाचा, पात्रांचा, घटना प्रसंगांचा विस्तृत पट कादंबरीत चित्रित होऊ शकतो. एखाद्या व्यक्तीचा संपूर्ण जीवनप्रवास कादंबरी घेऊ शकते. व्यक्तीजीवन आणि समाज जीवन यामध्ये कालगतीने होत जाणाऱ्या स्थित्यंतरांचे चित्रण तिथे शक्य अस्ते. काळाचा व अवकाशाचा मोठा पल्ला उपलब्ध असल्याने कादंबरी जे साधू शकते, ते मर्यादित अवकाशामुळे कथेला शक्य नसते, तिचा विशिष्ट प्रकृतिधर्म लक्षात घेता ते तिचे ईप्सितही नसते. कथा सामान्यतः व्यक्तीच्या किंवा समाजाच्या जीवनातील एखाद्या टप्प्याचे, अवस्थेचे, विशिष्ट जीवनानुभवाचे चित्रण साधताना दिसते. एखाद्याच भावस्थितीवर केंद्रित झालेली, एखाद्याच प्रसंगातून आकारणारी अशीही कथा असू शकते. प्रत्यक्ष व्याप्ती नसलेली तरी कथेतील जीवनचित्रणाला व्यापक संदर्भ असू शकतो, हे आवर्जून नोंदले पाहिजे.'^२

कथा व कादंबरी या दोन प्रकारापेक्षा लघुकादंबरीचे स्वरूप भिन्न आहे. लघुकादंबरीचे वेगळेपणे स्पष्ट करताना भालचंद्र नेमाडे म्हणतात, 'लघुकथा आणि दीर्घकथा हे दोन प्रकार जवळचे नाते सांगणारे तर लघुकादंबरी आणि कादंबरी हे एकत्र बसणारे प्रकार होत. या दोन्ही जोड्यांमध्ये स्पष्ट रूपभेद आहे; तो पुसून टाकण्याकडे आजच्या मराठी समीक्षेचा कल आहे, कारण ही समीक्षा लघुकथेवर पोसली गेली आहे. लघुकथा हा कमी लांबीचा, चिंचोळा भाषिक अवकाश पुरवणारा, एकसुरी आशयसूत्रातून स्थलकालाचे संकुचित, म्हणून तीव्र संवेदन देणारा प्रकार आहे. दीर्घकथेत लांबी वाढते, अवकाश वाढतो तरी आशयसुत्र

एकसुरीच राहते. लघुकथा व दीर्घकथा अवकाशाचा तर विस्तार असतोच पण आशयसूत्राचे पदर वाढतात. त्यामुळे स्थळकाळाच्या मिती वाढतात. कादंबरीत ह्या प्रमाणात आशयसूत्रे व त्यांचे पदर अनेक असतात, त्यामुळे अवकाश प्रदीर्घ व विस्तृत होतो.’^३

कादंबरीप्रमाणेच लघुकादंबरीतही काळ आणि अवकाश यांच्या संयोजनाला विशेष महत्त्व असते. प्रत्येक मानवी व्यवहाराला काळ आणि अवकाशाचे संदर्भ असतात. जसे जसे मानवी व्यवहार बदलत जातात तसतसे कालावकाशाचे स्वरूपही बदलत जाते. काल आणि अवकाश यांचे नवे भान निर्माण होते. प्रत्यक्षातील कालावकाश साहित्यकृतीत येतात त्याचे प्रतिरूपण केले जाते. म्हणूनच प्रत्यक्षातील कालावकाश आणि साहित्यकृतीतील कालावकाश यांच्यातील संबंध थेटपणे शोधता येत नाही. हे संबंध अधिकच गुंतागुंतीचे बनलेले असतात. काळ आणि अवकाश यांची ही वैशिष्टपूर्णता लघुकादंबरीच्या संरचनेच्या व्यक्तिरेखा, व्यक्तिरेखाचित्रण, भाषा, कथानक अशा प्रत्येक घटकाच्या विशिष्ट रूपावर आणि या घटकांच्या परस्परसंबंधावर परिणाम करते.

‘लघुकादंबरी’ हा वाङ्मयप्रकार मराठीत पुरेसा रुजला नाही आणि या वाङ्मयप्रकारास मराठीमध्ये आधीची प्रदीर्घ अशी पूर्वपीठिका नाही असे म्हटले जाते. पण हे मत पूर्णपणे स्वीकारता येत नाही. विशिष्ट अशा वाङ्मयप्रकाराच्या रूपबंधास ‘लघुकादंबरी’ असा शब्दप्रयोग करण्यास अलिकडील काळात सुरुवात झाली असली तरी हा लघुकादंबरीचा रूपबंध प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे मराठीत यापूर्वी होताच. मोहन पाटील लघुकादंबरीची पाळेमुळे लोकसाहित्यातील ‘कथाकाव्य’ या प्रकारात शोधतात. लघुकादंबरीच्या छोट्या अवकाशाच्या आणि आशयसूत्रांच्या मर्यादा लक्षात घेता, लघुकादंबरीचा रचनाबंध आख्यान-रचनेशी नाते सांगतो असे त्यांचे म्हणणे आहे.^४ म्हणून लघुकादंबरीच्या रचनाबंधाची वैशिष्ट्ये सांगताना मोहन पाटील पुढे म्हणतात - ‘रूढ आख्यान काव्य आद्य महाकाव्यातील एखाद्या ठळक परंतु अनेक आशयसूत्रे असलेल्या प्रसंगावर बेतलेले आहे. त्यातल्या व्यक्ती आणि वास्तव किंवा वातावरण ठळक असते. व्यापक महाकथेच्या सूत्रातील तो एक लघुपट असतो. तसेच स्फुट काव्याच्या तुलनेत आख्यानकाव्य

विस्ताराच्या वा पिंडाच्या दृष्टीने मोठे असते. आणि महाकाव्याच्या तुलनेत सीमित असते. बरोबर तीच गोष्ट कथात्म प्रकारात दिसेल. कथेहून 'लघुकादंबरी' अवकाश आणि आशसूत्रे यांनी मोठी असते. मात्र कदंबरीच्या तुलनेत ती सीमित अवकाशात पसरलेली असते. लघुकादंबरीला दीर्घकथा ही सज्ञा रुढ करायची म्हंटले तर कादंबरीलाही मग बृहतकथा मानण्याची विपत्ती निर्माण होते म्हणून आहे स्तीत 'लघुकादंबरी' ही संज्ञा स्वकारणे आधिक व्यवहार्य आहे. आणि 'लघुकादंबरी' कथात्मस्वरूपी वाडःमय प्रकार असल्याने त्याविषयीची चर्चा कादंबरी प्रकारातच अंतर्भूत असणे स्वाभाविक ठरावे.^५

'लघुकादंबरी' या नावाखाली मराठीत अनेक नामांकित प्रकाशकांनी लघुकादंबऱ्या प्रकाशित केल्या आहेत. डॉ. ल.म.भिंगारे यांनी आपल्या 'हरिभाऊ'या संशोधनपर ग्रंथात हरिभाऊ आपटे यांच्या 'काव तर मोठा कठीण आला' या दीर्घकथेस 'लघुकादंबरी' म्हणता येईल असे नमूद करून ठेवले आहे. 'बनगरवाडी' या ग्रंथांचा समावेश भालचंद्र नेमाडे 'लघुकादंबरी'त करतात.^६ मराठीत गेल्या तीन-चार दशकात पुरेशा संख्येने 'लघुकादंबरी' हा वाड्मयप्रकार ग्रंथरूपाने प्रकाशित झाला आहे.

गौरी देशपांडे यांच्या 'निरगाठी आणि चंद्रिके ग, सारिके ग', 'दुस्तर हा घाट आणि थांग', वसंत आबाजी डहाके यांच्या 'प्रतिबद्ध आणि मर्त्य', मनोहर शहाणे यांच्या 'लोभ असावा आणि एखाद्याचा मृत्यू' आनंद पाटील यांच्या 'कागूद आणि सावली' अशा अनेक प्रकाशित लघुकादंबऱ्या नमुन्यादाखल सांगता येतील. मोहन पाटील यानीही 'कोंडमारा', 'फुलपाखरू', 'लिगाड', 'खांदेपालट', 'बस्तान'या पाच लघुकादंबऱ्या लिहित्या असून या पाचही लघुकादंबऱ्यांचा एकत्रित संग्रह 'पाचुंदा' या शिर्षकाखाली प्रकाशित झाला आहे.

प्रस्तुत ठिकाणी मोहन पाटील यांच्या लघुकादंबऱ्यांचा अभ्यास 'पाचुंदा'च्या अनुषंगाने करावयाचा आहे. 'पाचुंदा'चे आशयद्रव्य ग्रामीण संस्कृतशी निगडित आहे. म्हणून या ग्रामीण संस्कृतीची वैशिष्ट्ये जाणून घेणे इष्ट ठरेल.

ग्रामीण संस्कृतीची वैशिष्ट्ये :

कोणतेही साहित्य हे केवळ भाषिक कृती नसून ती एक सांस्कृतिक घटनाही असते. भारतीय संस्कृतीचा एक वेगळा पैलू म्हणून ग्रामीण जीवनाला वेगळे स्थान आहे. त्यामुळे ग्रामीण साहित्याचीही काही वैशिष्ट्ये आहेत. म्हणूनच ग्रामीण साहित्याची निर्मिती व स्वरूप मांडत असताना काही विचारवंतानी संस्कृतीचा आवर्जून उल्लेख केलला आहे. डॉ. द. ता. भोसले म्हणतात 'लेखकाची ग्रामीणतेविषयीची जाणीव ग्रामीण साहित्यनिर्मितीमध्ये महत्त्वाची असते. ग्रामीण हेतू कल्पना, कृषीसंस्कृतीच्या केंद्रस्थानी जोडलेले अनुभव, ग्रामीण बोलीचा माध्यम म्हणून झालेला कलात्मक वापर आणि ग्रामीणतेचे संस्कार असलेले लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व यातून ग्रामीण साहित्य निर्मिती होते.'^७

एकूणच ग्रामीण साहित्यनिर्मितीच्या प्रक्रियेमध्ये ग्रामीण संस्कृतीला महत्त्वाचे स्थान आहे.

ग्रामसंस्कृती वेदपूर्व काळापासून अस्तित्वात आहे. भारतीय संस्कृतीचा मूळ स्रोत तेथूनच सुरू झाला. मराठी भाषेत 'ग्राम' म्हणजे खेडगाव. खेडणे म्हणजे जमीन पिकविणे. जिथे जमीन पिकविली जाते ते 'खेडे' अशा खेड्याची संस्कृती ग्रामसंस्कृती. महाराष्ट्राची ग्रामीण संस्कृती हा भारतीय संस्कृतीचाच एक उभा छेद आहे. या संस्कृतीच्या वैशिष्ट्यांविषयी जाणून घेत असताना अनेक पैलू नजरेसमोर येतात. निसर्गाशी अतूट नाते सांगणारी, कृषीप्रधान गाथा असणारी, लोकपरंपरा, सणवार, रितीरिवाज यासारख्या वैशिष्ट्यांनी नटलेली ही ग्रामीण संस्कृती आहे.

ग्रामीण संस्कृतीची काही वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे सांगता येतील -

i) निसर्ग :-

निसर्ग आणि माती यांच्याशी ग्रामीण जीवनाचे अतूट आणि सनातन नाते आहे. किंबहुना 'खेड' हे निसर्गाचं स्वाभाविकरित्या जन्माला आलेलं लेकरू असतं. दगड-माती, लाकूड, गवत, पाला-पाचोळा, यासारख्या नैसर्गिक साधनांनी खेड्यातील घरे आणि माणसांची मने आकाराला आलेली असतात. ग्रामीण माणसे विलक्षण भावनाप्रधान असतात.

त्यांचा भावनात्मक संबंध निसर्गाशी जोडलेला असतो. एक प्रकारच्या अदृश्य अशा शक्तिने त्यांचे जीवन निसर्गातल्या एखाद्या वस्तूशी जोडलेले असते. आणि त्यामुळे निसर्गाच्या हालचालीचा त्यांच्या मनावर परिणाम होत असतो.

ii) कृषीसंस्कृती :

ग्रामीण साहित्य कृषीकेंद्रीत आहे. ग्रामीण साहित्याची प्रेरणाच 'कृषी' आहे. शेत खेडूण पिक घेणे ही या देशाची परंपरा आहे. 'खेडणे' या शब्दावरून 'खेडे' हा शब्द आला. शेती ही मूळची देशी परंपरा आहे. शेतकरी शेतीत राबतो. पिक काढतो. त्यांच्या हाताला सदैव मातीचा आणि जनावरांच्या शेणामुताचा वास येत असतो. इतके त्यांचे जीवन 'कृषी' संस्कृतीशी घट्टपणे निगडीत असते. कृषी संस्कृती ही ग्रामीण जीवनाची गाथा आहे. शेतकऱ्याचे सर्वस्व कृषीवर आधारीत असते. शेती हे शेतकऱ्याचे उपजिविकेचे साधन आहे. शेतकऱ्यांच्या साऱ्या गरजांच्या पूर्तता कृषीमुळे होतात. शेती डोळ्यापूढे ठेवून 'ग्रामीण संस्कृतीची' मांडणी झालेली आहे. म्हणून कृषीजीवन हा ग्रामीण संस्कृतीचा अंतर्भूत घटक आहे. एकूणच कृषीकेंद्रीत लोकजीवन, निसर्गाची अतूट नाते. या संस्कारातून निर्माण झालेली ग्रामीण संवेदनशीलता 'ग्रामीण साहित्या'ची संकल्पना स्पष्ट करताना आवर्जून ध्यानात घ्यावी लागते.

iii) लोकपरंपरा :

आपल्यातील अनेक सणवार, उत्सव, जत्रा, खेत्रा या अधिकाधिक कृषीकर्माशी संबंधीत आहेत. शेतील 'काळी आई' माणने तिच्यावर श्रद्धा ठवणे, तिच्यातून पिकणाऱ्या विविध धान्यांचा सणवारात योजकतेनुसार वापर करणे. ऋतुबदलानुसार कृषिसंबंधीत योग्य अशाच हंगामात उत्सवांचे आयोजन करणे यामागे प्राचीन मानवाचा हेतू श्रद्धाशील आहे निसर्गाशी जवळीक हाच होता येथे यात्रा, खेत्रा, ग्रामदैवताचा उत्सव अशा उत्सवांच्या निमित्ताने लोककला, लोकक्रीडा, लोकपरंपरा, अगर पालखी मिरवणूक आयोजन केले जाते. या प्रत्येक गोष्टीमागे बारकाईने पाहिल्यास एक विशिष्टता निश्चितच आढळून येते. आणि हीच

विशिष्टता, निश्चितता, ग्रामीण साहित्यकृतीमधून घटना, प्रसंगाच्या माध्यमातून आविष्कृत होताना आढळते.

iv) रीतीरिवाज :

ग्रामीण जीवनातील अनेक परंपरा जशा कृषि कर्माशी निगडीत आहेत. तसेच त्यांना धार्मिक अधिष्ठान आहे. देवावरील श्रद्धा, उत्सव, विविध रीतीरिवाज, सणवार, व्रते या साऱ्याच गोष्टी धर्माधिष्ठित आहेत. काही खेड्यांचे स्वतःचे असे वैशिष्टपूर्ण रीतीरिवाज आहेत. ग्रामदेवतेचा उत्सव, पालखी मिरवणूक, उत्सव, जत्रा, यासारखे परंपरागत उत्सव आजही तेवढ्याच उत्साहात साजरे होतात. हे रीतीरिवाज परंपरेने अनुभवातून स्वीकारलेला एक सरळ सरळ लोक व्यवहारच आहे. रूढी, परंपरा, रीतीरिवाज ग्रामीण माणसाच्या हाडामांसी खिळलेला असल्याचे दिसून येते. या लोकव्यवहारामागे समूहाची, एकतेची प्रेरणा असते. ग्रामीण संस्कृतीची याप्रमाणे अनेक वैशिष्ट्ये सांगता येतात. या साऱ्या वैशिष्ट्यांतून ग्रामीण संवेदन आकारास येत जाते.

१९८० नंतरचे बदलते ग्रामीण जीवन :-

स्वातंत्र्यानंतर अनेक स्थित्यंतरांतून खेडेगांव बदलत चालले आहेत. सरकारी सुधारणा, नव्या योजना, आधुनिकता, खेड्यात येऊ लागली आहे. विशेषतः १९८० नंतर खेड्यांमध्ये परिवर्तनाचे वारे जोरात वाहू लागले आहे. या परिवर्तनाला कारणीभूत अनेक घटक आहेत जसे लोकशाही, सत्ताकेंद्रांचे विकेंद्रीकरण, राजकारण, अर्थकारण, शेतीतील विकसित तंत्रज्ञान, विज्ञानाची प्रगती इ. सारख्या घटकांचा ग्रामीण जीवनावर खोलवर ठसा उमटत आहे. ज्यातून खेड्यांचा चेहरा मोहरा बदलत आहे. खेड्यापाड्यातून स्थित्यंतरे घडून येत आहेत. ग्रामीण जीवनाच्या जाणीवा, प्रश्न, समस्या, बदलत आहेत. याचे प्रतिबिंब ग्रामीण साहित्यातून उमटत आहे. ग्रामीण साहित्यिकांनी याची दखल घेणे आवश्यक बनत आहे. ढोबळमानाने खालील क्षेत्रामध्ये जोरकस बदल घडून आल्याचे दिसून येते.

राजकारण :

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर लोकशाही शासन व्यवस्था प्रस्थापित झाली. प्रत्येक नागरिकाला त्याच्या मताला महत्त्व प्राप्त झाले. केंद्रिय सत्तेवरचा ताण कमी करण्यासाठी सत्तेचे विकेंद्रीकरण करण्यात आले. गावपातळीवर राजकीय सत्तास्थाने निर्माण झाली. ग्रामीण भारतात राजकारण सर्व योजनांच्या पूर्वी पोहोचले, राजकारण्यांनी ग्रामीण माणसाच्या समूहभावनेला, उत्सवप्रियतेला आवाहन दिल्याने ग्रामीण भाग राजकारणाने ढवळून निघाला. मग राजकीय डावपेच आखणे, मुत्सद्देगिरी, वैर, ईर्ष्या, निवडणूक यासारख्या गोष्टींनी खेड्यात बस्तान मांडले. आणि नव्या आव्हानांना, समस्यांना, नव्या विषयांना पंख फुटले. ज्याची दखल ग्रामीण साहित्याला घ्यावी लागली.

कृषीतंत्रज्ञान :-

ग्रामीण जीवनाच्या परिवर्तनामध्ये कृषीतंत्रज्ञानाचा ही वाट मोठा आहे. जागतिकीकरण, उदारीकरण, हरितक्रांती सारख्या योजनांमुळे कृषीजीवनामध्ये आमूलाग्र बदल घडून येत आहेत. विज्ञानातील प्रगतीमुळे नवनवीन तंत्रज्ञान विकसित होत आहे जी ग्रामीण जीवनाच्या परिवर्तनाची नांदी ठरत आहे. बैलाच्या नांगरणीची जागा ट्रॅक्टरने घेतली आहे. सेंद्रिय खतांच्या जाती भरघोस उत्पन्न देणारी रासायनिक खते आली आहेत. या सर्वांच्या वापराने कमी वेळेत, कमी उत्पादन क्षेत्रामध्ये अधिक पिक काढणे शक्य झाले आहे. परंतु एकीकडे सुधारणा होत असताना दुसरीकडे त्याचे वाईट परिणामही पहावयास मिळत आहेत. पाण्याचा आणि रासायनिक खतांचा अतिवापर, संकरीत बियाणे, महागडी साधनसामुग्री त्यातून शेतकऱ्याचा वाढणारा कर्जबाजारीपणा यासारख्या अनेक समस्या भेडसावत आहेत.

आर्थिक सुधारणा :

विकसित कृषीतंत्रज्ञान, पाण्याची उपलब्धता, नगदी पिकांना मिळणारा रोख बाजारभाव, वाढते उत्पादन यासारख्या गोष्टीमुळे शेतकऱ्यांच्या हातात पैसा खेळत आहे. त्यात पीक कर्ज, पीक विमा योजना, शेतीविषयक शासनाच्या विविध योजना यामुळे शेतकऱ्याला

आर्थिक पाठबळ प्राप्त होत आहे. शेकडो वर्षांपासून दारिद्र्यात जगणारा शेतकरी आता कुठे सुधारू लागला आहे. आपल्या मुलांना उच्च शिक्षण देऊ लागला आहे. त्याच्या घरी टी. व्ही, फोन, फ्रीज, वाशिंग मशीन अशी यंत्रे दिसू लागली आहेत. आहारात पोषणात बदल घडतो आहे. ऊस, टॅमेटो, द्राक्षे, फळभाज्या यासारखी पीके त्याच्या हाताला रोख पैसा देत आहेत. त्यामुळे ग्रामीण जीवनाचा आर्थिक स्तर झपाट्याने सुधारत आहे. पण यांतून चंगळवादी प्रवृत्ती फोफावू लागली.

सामाजिक सुधारणा :

१९८० नंतर देशात आर्थिक, औद्योगिक, कृषि, शैक्षणिक यासारख्या सर्वच लक्षणीय प्रगती झपाट्याने झालेली असली तरी 'सामाजिक क्षेत्रात' प्रगतीचा वेग तुलनेत कमी आहे. याचे कारण ग्रामीण माणूस सामाजिक जाणीवे विषयी काटेकोर असतो. परंतु अगदीच परिवर्तन झालेच नाही असे मात्र म्हणता येणार नाही. आर्थिक स्वालंबनामुळे ग्रामीण माणूस सुधारू लागला आहे. त्याच्या पोषाखामध्ये, वागण्यामध्ये, राहणीमानामध्ये बदल दिसू लागला आहे. याचा उलट परिणाम म्हणजे खेड्याचे स्ववलंबन नष्ट होत आहे. बारा बलुतेदारीसारखी व्यवस्था मोडकळीस आली आहे. नव्या प्रकारची सामाजिक नियंत्रण व्यवस्था आकारास येऊ लागली आहे. त्यामुळे खेड्यांनी स्वतःचा चेहराच गमावून बसला आहे. आर्थिक समृद्धतेमुळे शेतकऱ्यांच्या चैनविलासाकडे कल वाढत आहे. ज्यातून नव्या समस्या निर्माण होत आहेत. नवी आर्थिक विषमता उदयास येऊन सामाजिक आरोग्य धोक्यात येऊ लागले आहे.

१९८० नंतरचे बदलते ग्रामीण जीवन साहित्यातूनही भरघोसपणे प्रकट झाले आहे. बदलत्या वास्तवाची नोंद साहित्यातूनही घेतली जाऊन साठोत्तर कालखंडात निर्माण झालेल्या ग्रामीण साहित्यापेक्षा १९८० नंतरे ग्रामीण साहित्य वेगळे बनलेले दिसते. मराठीत घट्टपणे रुजलेल्या ग्रामीण साहित्य प्रवाहाचे हे बदलते स्वरूप याठिकाणी जाणून घेणे महत्वाचे ठरते.

ग्रामीण साहित्याचे बदलते स्वरूप :

ग्रामीण साहित्य ही संकल्पना १९६० नंतर मराठी साहित्य चर्चेत समाविष्ट झाली. आजच्या मराठी साहित्याला समृद्धता अनुभवाचा कसदारपणा बहाल करणारे जे विविध

प्रवाह निर्माण झाले. त्यातील एक म्हणजे ग्रामीण साहित्याचा प्रवाह होय. मराठी माती आणि मराठी संस्कृतीचा आविष्कार या ग्रामीण साहित्यातून होतो. समाजजीवनातील स्थित्यंतराचे कलात्मक रूप प्रकट करणारा हा प्रवाह आहे. देशीपणाचे वैभव मिरवणारा हा प्रवाह आहे. वास्तववादाला सामर्थ्य देणारा अन् एकूण मराठी साहित्याचे अनुभवविश्व व्यापक, समृद्ध करणारा असा हा वाडःमयीन प्रवाह आहे.

आज जर मराठी ग्रामीण साहित्याच्या प्रवाहाविषयी त्याच्या निर्मितीविषयी माहिती द्यावयाची झाल्यास आपल्याला महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात होत गेलेल्या स्थित्यंतराविषयी घडामोडी आणि एकूणच सुधारणात्मक बदलाविषयी माहिती घेणे क्रमप्राप्त ठरते. विशेषतः : ग्रामीण भागात शिक्षणाचा प्रसार आणि परिणाम कसा होत गेला हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात ग्रामीण भागात शिक्षणाचा प्रसार फारसा झालेला नव्हता. याकाळात शिक्षणाकडे बघण्याचा दृष्टिकोणही पारंपारिक होता 'बामना घरी लिहून' असं उघडउघड बोलले जायचे. त्यामुळे स्वातंत्र्यपूर्व काळात शेतकऱ्यांची सामान्यांची मुले शिक्षणाच्या वाऱ्यालाही फिरकली नाहीत.

परंतु ज्यांच्या घरी शतकानुशतके शिक्षणाचा प्रवाह अखंड वाहत होता त्या उच्चवर्णीयातील बरेचजण लेखक झाले. पण त्यांचे लेखन मनोरंजनात्मक होते. या लेखक मंडळींचे अनुभव विश्व तोकडे असल्याने संख्येने मोठ्या असलेल्या समाजाचे खरे प्रतिबिंब या लेखनातून प्रकट झाले नाही. हे लेखन खऱ्या अर्थाने वास्तवाची मांडणी करणारे नव्हते. या लेखकांना सामान्य, दीन-दलित, मागासलेल्यांचे दुःख, दैन्य, दारिद्र्य कधीच दिसले नाही की आपल्या साहित्यातून अशा गोष्टीवर प्रकाश टाकावा असेही वाटले नाही. स्वातंत्र्यपूर्व काळात प्रत्यक्षात आपल्या समाजात आपण जे पाहिले, जे भोगले ते अनुभव व्यक्त करणाऱ्या बहुजन समाजातील लेखकाजवळ आत्मविश्वास नव्हता किंवा वृत्ती नव्हती. आत्मविश्वास किंवा ही वृत्ती कोणाही बहुजनसमाजातील साहित्यकामध्ये न येण्याचे कारण त्यावेळची समाजाची जडण घडण कारणीभूत आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात झपाट्याने बदल होत गेले ग्रामीण भागात शिक्षणाचा झपाट्याने प्रसार होऊ लागला. शिक्षणाची गंगा सर्वसामान्यासाठी खुली झाली. शेतकऱ्यांची सामान्यांची पोरे शिकू लागली. आपल्याही मुलांनी शिकावे असे ग्रामीण भागातल्या शेतकऱ्याला वाटू लागले. शेतकऱ्यांची, शेतमजुराची पोरे नव्या जोमाने, नव्या उत्साहाने शिकू लागली. जीवनातल्या वेगवेगळ्या क्षेत्रात उतरू लागली. साहित्याचे क्षेत्रही याला अपवाद राहिले नाही नवशिक्षित मंडळी नव्या जोमाने, नव्या उत्साहाने ग्रामीण साहित्य निर्माण करू लागली.

ग्रामीण साहित्याच्या निर्मितीच्या मुळाशी शिक्षणाचा प्रसार ही एकच गोष्ट नाही. मोहन पाटील याविषी म्हणतात. स्वतंत्र्यानंतर राजकिय जागृती प्रथमच खेड्यात झाली त्याने शिक्षण ही खेड्याच्या उंबरठ्यापर्यंत नेऊन सोडले. ग्रामीण भागात काही तपस्वी, निःस्पृह शिक्षण महर्षिनी शिक्षण प्रसार केला त्यामध्ये कर्मवीर भाऊराव पाटील आणि प.पू. बापूजी साळूंखे यांच्या नावाचा उल्लेख अग्रक्रमाने करावा लागेल. या शिक्षण प्रसारकांनी म. फुले, राजर्षी शाहू महाराज यांच्या प्रेरणा घेऊन गावगावत वाड्या वस्ती पर्यांत शिक्षणाचा दिवा पोहचवला. त्याचा परिणाम ही साहित्याचे केंद्र ग्रामाकडे सरकत राहाण्यास मदत झाली. राजकारण आणि शिक्षण प्रसार या दोन गोष्टी ग्रामीण साहित्याच्या निर्मितीच्या मुळाशी खतपाण्यासारख्या सातत्याने आहेत. त्याचा ग्रामीण साहित्याच्या वाढी विकासाला हातभार लागलेला आहे. शिक्षणाच्या प्रसाराबरोबरच राजकारण हा ग्रामीण साहित्याच्या निर्मितीमधील महत्त्वाचा घटक आहे.

स्वातंत्र्यानंतर भारतात लोकशाही शासनव्यवस्था अस्तित्वात आली. याचा दुरेरी परिणाम ग्रामीण साहित्यनिर्मितीच्या दृष्टीने झाला. एक लोकशाही शासनव्यवस्थेमुळे प्रत्येकाला देशाचा नागरिक म्हणून महत्त्व प्राप्त झाले. त्याला, विचारांचे अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य मिळाले. त्यामुळे वर्षानुवर्षे शिक्षणापासून वंचित घटकाला शिक्षण मिळू लागले. शिक्षण घेऊन ते लिहू लागले आणि वास्तव जीवन सर्वासमोर मांडू लागले. त्यामुळे मराठी ग्रामीण साहित्याचा नवा प्रवाह प्रवाहित होऊन मराठी साहित्याला अस्सलपणा प्राप्त झाला.

दुसरा राजकारणाचा परिणाम म्हणजे लोकशाही शासन व्यवस्थेमध्ये सत्ताकारण या गोष्टीला महत्त्व प्राप्त झाले. त्यातून सत्तासंघर्ष निर्माण झाले. हळूहळू सत्तेचे विकेंद्रीकरण होत ग्रामीण भागातही सत्तेचे वारे वाहू लागले. भारत असंख्य खेड्यांच्या देश असल्याने सत्तेच्या राजकारणात खेड्याला राजकीय पटावर महत्त्व प्राप्त झाले. त्यापूर्वी गांधीजींनी 'खेड्याकडे चला' ही हाक दिली होती आणि ग्रामोद्वाराची चळवळ हाती घेतली होती. त्यामुळे पूर्वी, विद्वान, लेखक, अभ्यासक, कवी, नेत्यांचे लक्ष ग्रामीण भागाकडे वळलेच होते. पण स्वातंत्र्यानंतर राजकारणाने या घोषणांना राजकारणापोटी अधिक महत्त्व प्राप्त झाले. आणि राजकीय पटांवरील बहुसंख्यांचा मोहरा खेड्याकडे वळला. राजकीय विचारांचा ओघही खेड्याकडे वळला आणि खेड्यात राजकारणाला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले.

मग यातून सत्ताप्राप्तीसाठी ग्रामीण राजकारण, राजकीय हेवेदावे, वैर यासारख्या अनिष्ट, घातक प्रथा सुरू झाल्या आणि नव्या समस्या, नवी आव्हाने निर्माण झाली या समस्यांनी, आव्हानांनी साहित्यिकांना दखल घ्यायला भाग पाडले आणि यातूनच ग्रामीण साहित्याला नवा विषय प्राप्त झाला.

कोणत्याही साहित्यप्रकाराच्या घडणीमध्ये वाचक हा महत्त्वाचा घटक ठरतो. वाचकाशिवाय लेखनप्रक्रिया पूर्ण होऊ शकत नाही. वाचक हा जसा साहित्याच्या स्वरूपासंबंधाचा निदर्शक घटक असला तरी साहित्यनिर्मितीच्या प्रक्रियेतही त्याचा प्रत्यक्ष-प्रत्यक्ष असतो.

साधारणपणे १९६०-६५ पर्यंतच्या ग्रामीण साहित्याला त्याचा स्वतःचा वाचक नव्हता. या काळात नागरी साहित्याचा वाचक हाच ग्रामीण साहित्याचा वाचक होता. शिक्षणाचा प्रसार नागरी भागापुरताच मर्यादित होता. त्यामुळे स्वातंत्र्यपूर्वकाळी ग्रामीण साहित्याची निर्मिती अधिक प्रमाणात का झाली नाही याची कारणे जशी तत्कालिन परिस्थितीत सापडतात, तशीच ती अभिरूचीपूर्ण वाचकांच्या कमतरतेतही अढळतात. या काळातला वाचक प्राधान्याने नागरी अभिरूचीचा होता. ग्रामीण जीवन जवळजवळ त्याला

परिचित नव्हतेच असे म्हटले तरी चालेल. याचाच परिणाम ग्रामीण साहित्याच्या निर्मितीवर झालेला आहे.

इथपर्यंत आपण ग्रामीण साहित्याच्या निर्मितीविषयी चर्चा केली. एकूणच ग्रामीण साहित्याच्या निर्मिती प्रवाहाविषयी काही मुद्दे समोर येतात :-

१. स्वातंत्र्यानंतर लोकशाही पद्धतीचा स्वीकार केल्यामुळे प्रत्येक नागरिकाला मूलभूत हक्कांची प्राप्ती झाली त्यामुळे शिक्षणाचा हक्क प्राप्त झाला.
२. राजकारणात खेड्यांना महत्त्व प्राप्त झाल्याने खेड्यात नव्या समस्यांना सुरुवात झाली.
३. १९६० नंतर शिक्षणाचा झपाट्याने प्रसार झाला.
४. सामान्य, शेतकऱ्यांची मुले शिकू लागली, लिहू लागली, आपली व्यथा मांडू लागली.
५. १९६० नंतर ग्रामीण साहित्यातले वास्तव सहजपणे धुंडाळणारा वाचक वर्ग निर्माण झाला.
६. वाचकांच्या वाडःमयीन मागणीवरून संपादक प्रकाशकांनी ग्रामीण साहित्याला सहाय्य केले.
७. मराठी साहित्यनिर्मितीचे केंद्र बदलले: पुणे, मुंबई शहरांऐवजी महाराष्ट्रातील छोट्यामोठ्या गातवातून साहित्यनिर्मिती, प्रकाशन व्यवहार घडू लागले.
८. लेखक, वाचक महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात पसरले. त्यामुळे संपादक प्रकाशकांनाही मुंबई-पुणे सोडून इतर ठिकाणच्या साहित्यिकांची दखल घ्यावी लागली.
९. ग्रामीण साहित्यामध्ये बहुसंख्याकांचे दुःख, वेदना चित्रित झाल्यामुळे हा वाडःमयप्रवाह समाजाच्या तळागाळापर्यंत पोचू लागला.

ग्रामीण साहित्यनिर्मितीच्या प्रेरणा पहिल्यानंतर ग्रामीण साहित्याचे स्वरूप पाहणे आवश्यक वाटते. आनंद यादव ग्रामीण साहित्याच्या स्वरूपाविषयी लिहिताना म्हणतात. ग्रामीण कथेचा कलेच्या दृष्टीने वेगळा असा काही प्रकार नाही. इतर कथा प्रमाणे ती एक कथा

आहे 'ग्रामीण हे तिचे विशेषण आहे' अर्थातच ते वैशिष्ट्य प्रदर्शक आहे. खेड्यातील म्हणजे ग्रामातील जीवनाची अनुभूती ग्रामीण कथेतून व्यक्त होते.^{१९}

ग्रामीण साहित्य हे ग्रामीण जीवनाची अनुभूती व्यक्त करणारे, खेडेगांव, ग्रामीण जीवन पद्धती, तेथील रीती, परंपरा, रूढी, शेती, तेथील निसर्गाशी, मातीशी असलेला मानवाचा वैशिष्ट्यपूर्ण संबंध, तेथील आर्थिक सामाजिक धार्मिक, ज्ञानविषयक मर्यादा व त्यातून उद्भवणारे प्रश्न आणि समस्या इ. गोष्टीनुसार अनुभूतीला लाभलेली वैशिष्ट्ये ग्रामीण साहित्यात येतात. पण त्याचबरोबर भारतीय संस्कृतीच्या 'अभिजन-बहुजन' अशा ज्या दोन संस्कृतीधारा आहेत. त्या धारेपैकी 'बहुजन' संस्कृतीधारेचे जे साहित्य आहे त्यास ग्रामीण साहित्य म्हटल्यास चुकीचे ठरणार नाही.

ग्रामीण साहित्य आणि निसर्ग यांचा अतूट असा संबंध आहे. शेती निसर्गाचा ठायी ठायी प्रत्यय आपल्याला ग्रामीण साहित्यात येतो. तसेच ग्रामीण साहित्या कृतीमधील वातावरण, घटना, प्रसंग हे गावातलेच असतात. ग्रामीण साहित्याची भाषा प्रमाण, बोली, अशा एकाच साच्यातील बसणारी नसून ती त्या ग्रामीण जीवनाशी, प्रदेशाशी रूळलेली असते.

एकूणच आजच्या मराठी साहित्याला अनुभवांचा कसदारपणा बहाल करणारे जे विविध प्रवाह निर्माण होऊन पुष्ट झाले त्यामध्ये विशेषतः ग्रामीण साहित्य आणि दलित साहित्य हे महत्त्वाचे मानले जातात. मराठी साहित्याची कक्षा रुंदावणारे, त्या साहित्याला सर्वस्पर्शी सामर्थ्य देणारे, नवनवीन जीवनक्षेत्रांचा अविष्कार करणारे जे छोटेमोठे प्रवाह निर्माण झाले त्यात ग्रामीण साहित्याचा प्रामुख्याने उल्लेख केला पाहिजे.

या ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा आणि प्रवृत्तींच्या वैविध्यांमुळे अरक्षित व अनिर्वाच्य अशा समृद्ध अनुभवांची श्रीमंती मराठी वाडःमयाला प्राप्त झाली आहे. ग्रामीण साहित्यात ज्या विविध प्रवृत्ती विविध कालखंडात जन्माला आल्या त्या ग्रामीण साहित्याच्या प्रवाहाला अन् एकूण मराठी साहित्याला अनेक अंगानी उपकारक नि समृद्धकारक ठरल्या आहेत.

साठोत्तर साहित्याच्या स्वरूपात झपाट्याने बदल होत गेले आणि विविध वाङ्मयीन चळवळी अस्तित्वात येऊ लागल्या. ज्यात दलित साहित्य चळवळ, ग्रामीण साहित्य चळवळ, स्त्रीवादी साहित्य चळवळ, लघुनियतकालिकांची चळवळ या प्रमुख होत. या चळवळी जन्माला येणे ही मराठी साहित्याच्या इतिहासातील अभूतपूर्ण घटना होत. या चळवळीमुळे लेखकांच्या सत्वा विषयी जाणीवा अधिक प्रखर होत गेल्या आणि कलावाद्यांचा प्रभाव कमी होऊन जीवनाचे वास्तव चित्रण करण्यावर अधिक भर दिला गेला. मराठी साहित्याला काही अशी साचलेपणाची कला आली होती ती या साहित्य प्रवाहांनी दूर केली.

१९८० नंतर ग्रामीण साहित्यात नवे धान ठेवून वेगळ्या आशयाचे आणि अनुभूतीचे लेखन झाल्याचे लक्षात येते. राजकारण, आर्थिक सुधारणा, खुली अर्थव्यवस्था, कृषी तंत्रज्ञान, आधुनिकता, जागतिकीकरण, उदारीकरण यासारख्या घटकांचा प्रभाव ऐंशीनंतरच्या दशकामध्ये खेड्यात झाल्याचे दिसून येते. ज्यातून नव्या जाणिवा, नवे स्थान, नवे आव्हान आणि नव्या समस्या निर्माण झाल्या. ज्याची दखल ग्रामीण साहित्याला घ्यावी लागली.

भास्कर चंदनशिव, सदानंद देशमुख, आनंद पाटील, गणेश आवटे, भीमराव वाघचौरे, राजन गवस, मोहन पाटील अशा लेखकांनी १९८० नंतरचे बदलते ग्रामीण वास्तव आपल्या साहित्यातून मांडले आहे. १९८० नंतर महाराष्ट्रातल्या दूरदूरच्या खेड्यातील नवशिक्षित तरुण लेखनास प्रवृत्त झाले. आपले भलेबुरे अनुभव आपल्या परीने उलगडून दाखवू लागले. त्या निमित्ताने ग्रामीण साहित्याच्या वेगळ्या अस्तित्वाबद्दलचे विचारमंथनही सुरू झाले. गावकी, बलुतेदार, कारू-नारू, गावातील राजकारण ताण-तणाव, जातीसंघर्ष, भावकी, शेती, शेतमजूर यासारखे घटक केंद्रस्थानी ठेवून ग्रामीण साहित्याचे लेखन केले. एकूणच १९८० नंतरच्या बदल्या ग्रामीण वास्तवात नंतरच्या ग्रामीण लेखकांची मानसिकता घडली गेली. त्याचे चित्रण ते आपल्या साहित्यातून मांडू लागले कालच्या आणि आजच्या बदलत्या ग्रामीण जीवनातील वास्तव, स्थित्यंतरे आणि परिवर्तन, याचे यथायोग्य चित्रण ग्रामीण साहित्यातून प्रकटू लागले.

मोहन पाटील यांचा परिचय :

मोहन पाटील यांचे पूर्ण नाव मोहन बाळकृष्ण पाटील. त्यांचा जन्म १ जून १९४९ रोजी शिरदवाड, ता. शिरोळ, जि. कोल्हापूर येथे झाला. मोहन पाटील यांचा शालेय जीवनापासूनच लेखन क्रियेशी संबंध आला. शालेय जीवनात त्यांनी 'ढेकूण' या शीर्षकाखाली कथा लिहिली. ज्यामध्ये खेडे, ग्रामीण माणसे, पंढरीची वारी असे विषय हाताळले होते. ही कथा पुण्यातल्या 'स्वराज्य' या प्रसिद्ध साप्ताहिकातून छापून आली आणि मोहन पाटील यांचे लेखनप्रांतात पदार्पण झाले. मोहन पाटील यांच्या लेखनाची सुरुवात कथेने झाली असली तरी त्यांचे प्रकाशित झालेले पहिले पुस्तक हे कवितेचे आहे. 'गाव आणि मातेच्या कविता' हा त्यांचा पहिला काव्यसंग्रह १९८१ ला प्रकाशित झाला त्यानंतर पाटील यांनी 'लघुकादंबरी' हा वाडःमय प्रकार हाताळला. 'कोंडमारा आणि फुलपाखरु' या दोन लघुकादंबऱ्या एकत्रितपणे १९८४ साली प्रकाशित झाल्या. या पुस्तकाला १९८६ चा 'उत्कृष्ट कादंबरी' म्हणून महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळाचा 'यशवंतराव चव्हाण वाडःमय पुरस्कार' मिळाला. त्यानंतर 'लिगाड आणि खांदेपालट' १९९१ मध्ये तर 'बस्तान' ही कादंबरी १९९७ साली प्रकाशित झाली. २००२ साली पाचही लघुकादंबऱ्यांचा संग्रह 'पाचुंदा' या नावाने प्रकाशित झाला.

मोहन पाटील यांनी नाट्यलेखनही केले आहे. १९९२ साली ए.डी.ए. सांगली, संस्थेतर्फे मोहन पाटील लिखित 'मुंज्या' या नाटकाच्या पहिला प्रयोग महाराष्ट्र राज्य नाट्यस्पर्धेत सादर करण्यात आला. त्यानंतर मोहन पाटील यांच्या 'दिंडी', 'पाणवठा', 'साप आणि सरडा' या एकांकिका एकत्रितपणे 'नांगर आणि इतर एकांकिका' या संग्रहात केल्या गेल्या आहेत.

महाराष्ट्राचे माझी मुख्यमंत्री कै. वसंतरावदादा पाटील यांचे आत्मकथनपर चरित्र लेखन लिहिले जे १९९० साली प्रकाशित झाले.

मोहन पाटील यांनी समीक्षात्मक लेखनही केले आहे. त्यांचे 'ग्रामीण साहित्य आणि संस्कृती' हे समीक्षात्मक पुस्तक प्रसिद्ध झाले. या पुस्तकाला कोपरगावच्या कै. भि. ग.

रोहमारे ट्रस्टचा सन २००३ चा ग्रामीण साहित्य पुरस्कार मिळाला. तसेच शिवाजी विद्यापीठाचा उत्कृष्ट वाडःमय निर्मातीचा पुरस्कार ही सन २००४ साठी मिळाला. त्यांची १९८० नंतर बदलत्या ग्रामीण संवेदनेचा विचार करणारी आणि बदलत्या ग्रामीण राजकारणाच्या वेध घेणारी 'साखरफेरा' हि कादंबरी खूपच गाजली.

मोहन पाटील हे स्वतंत्र अभिव्यक्ती असणारे लेखक आहेत. त्यांनी लघुकादंबरी कथा, कविता, एकांकिका समीक्षा असे सर्व वाडःमय प्रकार सातत्याने हाताळले आहेत.

सारांश

प्रस्तुत प्रकरणात मराठातील लघुकादंबरीच्या उदय व वाटचाल आणि ग्रामीण साहित्याची चळवळ यांचा विचार मांडलेला आहे. लघुकादंबरी हा वाडःमयप्रकार मराठीत फारसा रूजलेला दिसत नाही. शिवाय या वाडःमय प्रकाराची योग्य अशी चिकित्साही झाल्याचे दिसत नाही. म्हणून मोहन पाटील यांच्या 'पाचुंदा'चा विचार करण्यापूर्वी 'लघुकादंबरी' या वाडःमयप्रकाराविषयीची संकल्पना स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. लघुकथा आणि दीर्घकथा हे दोन प्रकार जवळचे नाते सांगणारे तर लघुकादंबरी आणि कादंबरी हे एकत्र बसणारे प्रकार होत. या दोन्ही जोड्यांमध्ये स्पष्ट रूपभेद आहे. कादंबरीप्रमाणेच लघुकादंबरीतही काळ आणि अवकाश यांच्या संयोजनाला विशेष महत्त्व असते. लघुकादंबरीची पाळेमुळे लोकसाहित्यातील 'कथाकाव्य' या प्रकारात शोधतात. लघुकादंबरीच्या छोट्या अवकाशाच्या आणि आशयसूत्रांच्या मर्यादा लक्षात घेता, लघुकादंबरीचा रचनाबंध आख्यान-रचनेशी नाते सांगतो. भारतीय संस्कृतीचा एक वेगळा पैलू म्हणून ग्रामीण जीवनाला वेगळे स्थान आहे. त्यामुळे ग्रामीण साहित्याचीही काही वैशिष्ट्ये आहेत. ग्रामसंस्कृती वेदपूर्व काळापासून अस्तित्वात आहे. भारतीय संस्कृतीचा मूळ स्रोत तेथूनच सुरू झाला. मराठी भाषेत 'ग्राम' म्हणजे खेडगाव. खेडणे म्हणजे जमीन पिकविणे. जिथे जमीन पिकविली जाते ते 'खेडे' अशा खेड्याची संस्कृती ग्रामसंस्कृती. महाराष्ट्राची ग्रामीण संस्कृती हा भारतीय संस्कृतीचाच एक उभा छेद आहे. या संस्कृतीच्या वैशिष्ट्यांविषयी जाणून घेत असताना अनेक पैलू नजरेसमोर येतात. निसर्गाशी अतूट नाते सांगणारी,

कृषीप्रधान गाथा असणारी, लोकपरंपरा, सणवार, रितीरिवाज यासारख्या वैशिष्ट्यांनी नटलेली ही ग्रामीण संस्कृती आहे. विशेषत : १९८० नंतर खेड्यांमध्ये परिवर्तनाचे वारे जोरात वाहू लागले आहे. या परिवर्तनाला कारणीभूत अनेक घटक आहेत जसे लोकशाही, सत्ताकेंद्रांचे विकेंद्रीकरण, राजकारण, अर्थकारण, शेतीतील विकसित तंत्रज्ञान, विज्ञानाची प्रगती इ. सारख्या घटकांचा ग्रामीण जीवनावर खोलवर ठसा उमटत आहे. ज्यातून खेड्यांचा चेहरा मोहरा बदलत आहे.

मोहन पाटील हे १९८० नंतरच्या ग्रामीण साहित्यातील महत्वाचे लेखक आहेत. त्यांच्या लघुकादंबऱ्यांचा अभ्यास या पुढील प्रकरणात आपण करणार आहोत.

संदर्भ

१. सुधा जोशी, 'कथा : संकल्पना आणि समीक्षा', मुंबई, मौज प्रकाशन, पहिली आवृत्ती, फेब्रुवारी २०००, पृ. ११.
२. सुधा जोशी, उ.नि.पृ. १२.
३. भालचंद्र नेमाडे, 'मराठी साहित्य प्रेरणा व स्वरूप (१९५०-१९७५) (संपा. गो.मा. पवार - म.द. हातकणंगलेकर, मुंबई, पॉप्युलर प्रकाशन, पहिली आवृत्ती, १९८६, पृ. २३.
४. मोहन पाटील, 'पाचुंदा', पुणे, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती, २००२, पृ. १३.
५. मोहन पाटील, 'पाचुंदा', उ.नि. पृ. १५.
६. भालचंद्र नेमाडे, 'मराठी साहित्य प्रेरणा व स्वरूप' : उ.नि. पृ. २४.
७. द.ता. भोसले 'ग्रामीण साहित्य' : एक चिंतन', पुणे, मेहता पब्लिशिंग हामस, प्रथम आवृत्ती, १९८८, पृ. ४४.
८. मोहन पाटील, 'ग्रामीण साहित्य आणि संस्कृती', औरंगाबाद, स्वरूप प्रकाशन, दुसरी आवृत्ती २००८, पृ. १८.
९. आनंद यादव, 'ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि समस्या', पुणे, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, द्वितीय आवृत्ती, १९८४, पृ. ९.